

ЛЮДИНА І МИТЕЦЬ ХХІ СТОЛІТТЯ. ФЕНОМЕН ВАСИЛЯ СТУСА

Петро КОНОНЕНКО

доктор філологічних наук, професор,
академік, лауреат Міжнародної премії
ім. Й.Г. Гердера,
директор ННДІУВІ

I

Видавництво «Смолоскип» 2012 року благо-
словило в світ «Вибрані твори» Василя Стуса в
серії «Шістдесятники».

Хронологічно правильно. Але є ще критері-
альний вимір. І коли брати до уваги зміст, ме-
тод і стиль, отже, естетику вибраних творів, то
стане очевидним: маємо справу з виданням
феноменальної творчості людини і митця ХХІ
століття. Одного з предтеч нової епохи в житті,
культури і мистецтві, в царинах національної сві-
домості та художнього Слова Українського Сві-
ту. І вітчизняного, і всепланетарного (того, що
обраховує в межах 30 мільйонів по всіх куточках
планети).

II

Об'ємну книгу відкривають статті Ростисла-
ва Семківа («Доросла муза Василя Стуса») та
Дмитра Стуса («Василь Стус – поет, людина,
правозахисник»).

А потім ідуть різномірного змісту розділи:
1. «Поезія» (Ранні вірші; Зі збірки «Круговерть»;
Поэма збірками. Вірші 1960-х рр.; Зі збірки «Зи-
мові дерева» (1970); Зі збірки «Веселий цвин-
тар» (1970); Зі збірки «Час творчості» (1972);
Збірка «Палімпсести» (Магаданська версія); Вір-
ші 1980–1983 рр.);

2. Критика та публіцистика: «Най будем щи-
рі», «Очима гуманіста», «Райнер Марія Рільке»,
«Великий з найбільших», «Гнівний поет доби»,
«Феномен доби», «Зникоме розцвітання», «З
таборового зошита»;

3. Листування;

4. Додатки: літературно-критичні статті,
спогади, виступи;

5. Віршовані присвяти;

6. Анотований покажчик імен; примітки; біб-
ліографія; фотоматеріали.

Вдало спроектована композиція, бо завдяки
такій архітектоніці ми бачимо рух і зміст не тіль-
ки важливих подій у зовнішніх обставинах буття
і розвитку Василя Стуса, а й рух та зміст внут-
рішній: у сферах його емоційно-розумового,
досвідного, світоглядного розвою, починаючи з
дитинства і юності, в зрілості; як людини, поета,
громадянина, мислителя, борця за високі гума-
ністичні, естетичні, національно-державницькі
й загальнолюдські ідеали, за ідеали людяності,
свободи, демократії і правового суспільства,
рівності, суверенітету (індивідуального й ко-
лективного), Соборності народу й держави. За
честь, гідність і справедливість. За всеможливість
Життя, вічності й незнищенності людини. За її
достоїнство навіть у смерті. За торжество її Сер-
ця як символу єдності Світу, Сонця і Слова.

Буває, що характеристика особи складається
з переліку фактів її біографії. Аналогічно буває,
коли пробують пізнати і виразити сутність, свое-
рідність та масштаби митця подібно до того,
як маси людей, за спостереженнями В. Гюго
(передмова до драми «Кромвель»), пізнають
Храм, знайомлячись з його лише верхніми по-

Тарас КОНОНЕНКО

доктор філософських наук, доцент,
завідувач відділу філософських
та етнопсихологічних проблем
українознавства ННДІУВІ

верхами і не заглядаючи до підвалів. Вони не
бачать фундаменту і тому не пізнають Духа тво-
ріння, отже, обмежуються спогляданням ми-
нулого, сучасного і не мислять його в процесі
руху від минулого до майбутнього. Тобто і без
дитинства, яке завжди є кодом становлення,
еволюції, самовизначення й самовираження
особистості.

Упорядники вибраного В. Стуса пішли шля-
хом, окресленим свого часу М. Зеровим: Ad
fontes! (До джерел!)

Ще в статтях Р. Семківа і Д. Стуса ми бачи-
мо стереокарту життя з прагнення відтінити
еволюцію внутрішню з розгалуженням житте-
вих доріг Василя в руслі послідовних змін по
життєвих щаблях з намірами якомога ширшо-
го охоплення його надій і сподівань, проблем
і випробувань, перемог і поразок у глибинних
річищах буття і смерті; гордому осяянні смерт-
но-безсмертної сутності людини; драматично-
трагедійному стражданні як єдино справжньо-
му шляху до себе, до Батьківщини, до сутності
покликання людини-митця, що усвідомлює:

*Крізь сотні сумнівів я йду до тебе,
добро і правдо віку. Через сто
зневір. Моя душа запрагла неба,
в буремнім леті держить путь на стовп
високого вогню, що осяяний
одним твоїм бажанням. Аж туди,
де не лягали ще людські сліди,
з щовба на щовб, аж поза смерті грані
людських дерзань, за чорну порожнечу,
де вже нема ні щастя, ні біди.
І врочить порив: не спиняйся, йди.
То – шлях правдивий. Ти – його предтеча.*

Свого часу славетний угорський поет І. Надь
продемонстрував світові своє бачення випро-
бувань і грядущого людини: коли апокаліпсис
охоплює всесвіт і є тільки тьма та неминучість
загибелі, людина вдається до останнього – до
Бога: у розпачі волає: – Що ж далі?! Світом опа-
новує безмовність.

І чує голос Безмежності: «Людино, вір і на-
дійся!». Бо, як і в Т. Шевченка: «В ком веры нет –
надежды нет!..».

Але де ж взяти могуття віри?! І чи не від-
мовитися від шляху борні і за віру, й за високу
сутність людського буття, за себе (гордого, але
безкінечно катованого й зневажаного) та за
Батьківщину (розіп'яту й оковану ланцюгами
несвободи), за омріяне майбуття, загрожене
невідступністю апокаліпсиса, що обертає ідеа-
ли й надії в Ніщо?.. До всього за умов, що

*Біда так тяжко пише мною.
Так тяжко мною пише біль.
В безодні – ти. А погорою –
веселий бекет божевіль...*

Що й світ не лише В. Стуса, а і в його побра-
тима І. Світличного, кажучи словами П. Тичини,
«сторозтерзаний»:

*Всі вітри зійшлися у полі
і владять тобою поволі,
І грають тобі на басолі
страшний козачок божевіль.
Зростає твій крик кострубатий
Кущами знімалих морок,
поділено світ на квадрати,
і в груди вгризаються грати,
і гнів твій, твій біль пелехатий,
подимний збирає оброк.
До хащі озвалася хаща,
біда гомонить до біди,
вітчизно, ти вже розпропаща...*

Не дивно, що постає картина:

*Спішать додому козаки,
до України в гості,
праворуч – вижовклі кістки,
ліворуч – білі кості, –*

і так не лише в Україні. Козацькі вижовклі і білі кості – по всій планеті...

В ім'я чого і як жити? – питала середина ХХ століття.

Аналогічні питання ставило й століття ХІХ (як і за Данте, Гете). Запанували нігілізм і морок свідомості та душі. Котилися хвилі проклять; архіреволюційної психоідеології: Бога немає, а коли Бога немає, то навіть псевдосвобода, аморальність та дегуманізм є нормами: «Прощай, немитья Россия, страна рабов, страна господ».

І почувся пророчий голос українського генія:

*Без малодушной укоризны
Пройти мытарства трудной жизни,
Измерить пропасти страстей,
Понять на деле жизнь людей,
Прочесть все черные страницы,
Все беззаконные дела...
И сохранить полет орла
И сердце чистой голубицы
Се человек...
(«Близнецы»)*

Так мислив людину і світ уярмлений, але не скорений народ-Фенікс і його Поет, які готувалися до нової битви за Свободу. Тому здолали усі пекла й тортури, діставши право сказати:

*Ми просто йшли; у нас нема
Зерна неправди за собою.*

Кожне покоління й століття народжувало своїх Прометеїв та Ікарів, Антеїв і Мамаїв. Кров і Дух Землі не могли зачахнути.

III

Книга вибраного розпочинається есе Р. Семківа «Доросла муза Василя Стуса». Змістовним, цікавим есе. Хоча мимоволі виникає питання: а чому починаємо з «дорослої» музи? А не з «дитинної» – як джерела великої, глибокої, нуртучої Ріки, що тече в море всеосяжної творчості, в якій злилися як цілість минуле, сучасне й майбутнє, Земля і Небо, вогонь Життя і примари Смерті, Сонце, Серце і Слово?..

Не тільки кожна людина, а й кожен народ (навіть Планета, цивілізація, культура) починається з «дитинства». З дитинства Василя, батька, розгортає статтю «Василь Стус – поет, людина, правозахисник» його син Дмитро.

Р. Семків кладе в основу свій контрапункт: було покоління шістдесятників, практично юних романтиків, і тільки Василь Стус – чи не єдиний дорослий, спокійний скептик, який постає на

етапі зрілості: коли він уже «багато читав, готувався до захисту дисертації, студював європейські літератури і твори провідних теоретиків доби».

А чим жив? Де було коріння (гени) його творчості?..

У Р. Семківа свій специфічний ракурс бачення. Спочатку збудження інтересу: «Чому радянські науковці навіть дуже серйозного вишколу були відсічені від давно визнаних у вільному світі теорій К'еркегора, Ніцше або Фрейда... (навіть коли розглядали світ Г. Сковороди, В. Винниченка, Лесі Українки, М. Коцюбинського, М. Вороного, «молодомузівців», П. Тичини. – Авт.) ... Чому поза межі не лише шкільних програм, а й лектури університетів було витіснено шедеври модернізму – романи Беккета, Джойса, Кафки та Пруста, поезію Аполлінера, Еліота, Верлена та Рембо?».

На жаль, і сьогодні в контексті європейської літератури предметно розглядають українську словесність нечисленні автори – О. Пахльовська, М. Жулинський, В. Дончик, М. Ільницький, В. Базилевський. Тому вона й постає лише як сирітка на не побаченому «безлюдді».

Р. Семків здійснює спробу розглядати творчість Василя Стуса в контексті філософсько-естетичних шукань ХХ століття і формування його світосприйняття, світорозуміння, етико-естетичного credo, – завдяки чому розширюються межі і рівні критеріальності та інноваційності набутку поета-мислителя. Важливе його нагадування, що ще 1987 р. упорядники О. Зінкевич та М. Француженко оприлюднили вихід літературно-критичних нарисів Л. Плюща, В. Рубчака, Л. Рудницького, О. Тарнавського, Ю. Шевельова, чим було засвідчено погляд на В. Стуса і з іншого – зарубіжного – боку.

Безумовним активом статті Дмитра Стуса «Василь Стус – поет, людина, правозахисник» є лейтмотив у ній: буває, що покоління формують міфічні уявлення про певного роду «знання», гублячи правдиву картину того, що і як відбувалося насправді. «У такий спосіб ми втрачаємо не лише час, але й людину, яка мала снагу змінювати чи формувати обличчя епохи, проте виявилася вкрай беззахисною перед уніфікованими й спрощеними уявленнями нащадків. Щось подібне сталося і з Василем Стусом».

Побутували найрізнірідніші версії. Згідно з однією із них – Василь Стус став Василем Стусом передусім тому, що взяв за взірць творчість Р. Марії Рільке, Й. В. Гете, Г. Белля, Б. Брехта. І він насправді писав про цих велетнів Духа, як побачимо далі, з великим розумінням і пієтетом.

Але... Але... Але... Відомо, що для певної частини людей все і всі з чужини здаються величними й кращими (як чужа жінка). Тим часом найріднішими є Мати, Земля, Небо, Дух і Доля, мова й культура нації.

Отож: про В. Стуса написано чимало й «щирого золота правди», однак немало й спрощень, а то й фантазмагоричного. І це «сталося навіть попри те, що сенс його буття – вірші – таки були створені, а може, записані з голосу (голосів?) природи, світу, народу чи Бога (богів)... Відтак не дивно, що найголовніше зі Стусового життя ще й досі значною мірою залишається непрочитаним...».

І хіба лише В. Стуса? «Життя ж розвертається ніби в іншій площині, де згадувати про великих (особливо своїх! – Авт.) – відвертий неформат. Натомість чи не найцінніше завоювання реальних

Тараса Шевченка та Івана Франка, Йосипа Сліпого та Василя Стуса – здатність виростати над добою та її буднем – залишається поза межами національного культурного досвіду».

А дуб же, бук, тополина чи калина, як і житній чи пшеничний колос, виростають із зернят, що проростають у просторі питомого ґрунту!

І Дмитро Стус йде шляхом аналізу й пошуку найперше питомого ґрунту В. Стусового характеру, ідеалів, творчості.

IV

При цьому критеріальною постає теза: «Інколи навіть складається враження, що в теперішній науковій, протогоромадянській, масовій свідомості та на шпальтах ЗМІ робиться все можливе, аби міфологізований образ Василя Стуса не лише «відірвати» від Стуса-людини, Стуса-поета і Стуса-громадянина, а й узагалі назавжди витіснити всю інформацію про реальну постать поета з активної матриці сучасності».

З метою розкрити реально-життєвий образ В. Стуса Дмитро й зазначає: «Не торкатимуся політичної проблематики як основи висвітлення буття, свідомості, ідеалів, творчості митця, а звернуса до всього огрому формуючого сутність В. Стуса повсякдення».

Так виокремлюється одна складова того процесу – освіта й наука, зокрема, окрім шкільної науки, «невиданий масив Стусових концептів піфагорійців і натурфілософів – Сократа й Платона, Августина, Томи Аквінського, Баумгартнера, Гегеля, Чернишевського, Юма, Бердяєва, Шеллінга, Шопенгауера, німецьких романтиків...» (запам'ятемо ці імена і цей метод-шлях, аналогічний тому, як ішов до Григорія Сковороди Павло Тичина! – Авт.). То – дуже важливий чинник, як і «лектура» європейських корифеїв ХХ століття.

Але це (як і шари «неонародництва», «шістдесятників») – тільки потужні крила в період високого лету; до того ж – ті крила із зграї лебедів, а не свої; вони – верхні поверхи Храму, – а були ж фундамент і рідинно-народні скрижалі Духу!

Про них і повідає нам Дмитро. «Що ж цікавило поета передусім? Що перебувало в центрі його творчих пошуків?..»

Чи не першим дав таку відповідь на це питання Євген Адельгейм: ще «Крізь збірку «Зимові дерева» (1970) проходить наскрізна тема – Людина і Людство, вужчий аспект її – «я» і люди довкола мене... Про що б не писав Стус, він повертається до ядра своїх роздумів – людини». Сам В. Стус у листі до Є. Адельгейма засвідчував: «В авторській рецензії на «Зимові дерева» я пізнав добру людину». Отже: важливий і матеріал зображення, але головним для В. Стуса був Дух життя (причина, сенс, лейтмотив, настрої) і творчості. І тому – ставлення до життя: тональність творчості. Зокрема – проблема оптимізму і песимізму в погляді на реалії світу.

Дехто робив спробу біdkатися, мовби творчість В. Стуса песимістична. Але – то, коли підходити до творчості однобоко й не бачити: все у Житті та Світі не плоске, а об'ємне, і не статичне, а рухомо-стереоскопічне.

«Як на мене, – писав В. Стус, – песимізм мало чим різниться від оптимізму. Як і всі антиномії, сіамські близнюки: добро і зло, ніч і день і т. і.

Мій песимізм йде від розуміння безглуздості людського життя і його неможливості – водночас. Єдиний смисл – у народній приказці: народився – то мучся.

Але є мудрі поняття: так на роду написано, судилося (фатум мойри. – Авт.); дав Бог і т. і. Таке осмислення здається мені найсправедливішим. Тобто ніяких нарікань на життя, навіть абсурдне.

Мій оптимізм – песимізм: живу не я, а – мною. Живе природа – через мене, тому я мушу жити – мушу на рівні здатності моєї екзистенції... свічка індивідуального людського існування, запалена природою, землею, Богом і т. і., має горіти – стільки, скільки їй дано».

Дотикаємось до психоенергії В. Стуса – філософії; разом з тим – до двох її потоків: пануючої в середині ХХ ст. концепції екзистенціалізму і чітко визначеної – народно-ментальної.

І тут зазначимо: як і стародавні єгиптяни, українці обожнювали Сонце; звідси їх «сонячний» оптимізм як оптимізм досвіду, що покладається на Сонце як на аналог Світового Роду. Але дослідники зауважували, що праукраїнці були ніби бінарними: схилилися ще й перед магією Місяця – його таємничістю і «хитавицею». В душі кожного одвічно протистояли дві протилежні сили – добра і зла. Що народ втілює в образі-символі: Білобога і Чорнобога...

Звідси переконання: Долю кожен носить у собі. Бо напередвизначення Природи – єдність Білобога і Чорнобога, а вже від самої людини залежить (від її виховання, освіти, мети, ідеалів, волі...) – пануватиме та чи інша трансцендентно укорінена сутність.

І ще: екзистенціалізм забрунькував на песимістичному визнанні сутності і майбутнього людини (М. Хайдеггер: «людина – це хижка тварюка», саме вона є причиною деградації і приреченості на поразку й відхід у Ніщо та Невбуття). Українська ментальність культивувала і трагічне, абсурдне, але й романтично-героїчне начала. Тому і страждання та присмерки свідомості, і можливість поразки, – але поетизувала вольову й переможну перспективу.

Ось тут і постає питання: що насправді стало початком і домінантою у світоглядному виборі В. Стуса? Багатовікова традиція чи новочасні філософські віяння?

Нагадаємо, що є схильні тільки б піднести, як їм здається, «В. Стуса над «провінційною» Україною і її культурою, наголошують головним чином на його глибокому ознайомленні з постмодерною, і передусім – екзистенціалістською філософією. Але цим вони не вивисшують, не «сакралізують» митця і громадянина, а ставлять його в двозначну, а то й абсурдну ситуацію: по-перше, тому, що екзистенціалізм, насамперед, пройшов шлях від К'єркегора до Хайдеггера, а потім Сартра й Камю, явивши себе і в численних різновидах, і навіть у внутрішніх суперечностях; по-друге, його адепти ставлять воза поперед коня: не напливи вимірюють перфокартою (ДНК) сутності характеру В. Стуса, а перфокарту корегують напливами.

Надзвичайно важливими в цьому плані є міркування Івана Дзюби: «Говорячи про ті чи інші мотиви Стусової поезії, слід пам'ятати про умовність їх виокремлення. Власне, всі вони поєднуються в ній у загальну картину. Поезія ця в принципі непрограмова, нетематична (отже, й неоднастроєва. – Авт.). Або, інакше кажучи, вона вся на одну «тему»: поетичне самопочуття, стан його «я»... «Ти мусиш берегти Божий вогонь у собі, розуміючи безглуздість як самої жертвності, так і уникання її. Тому єдина цінність життя справжнього – етична (як щодо песимізму,

так і щодо оптимізму. – Авт.). Інакше: цінно не те, що ти жив чи живеш, а те, як саме ти живеш, за яким кодексом, з якими помилками, падіннями та звершеннями». Отже: які життя, дійсність – така й поезія.

На щастя, Д. Стус уник абсурдної спокуси педальовання певного настрою як цвіту без кореневої системи. Коли «євроінтегратори» обмежуються чужокультурним і внаслідок цього виходить, що В. Стус не мав еволюції Духу від часу «дитинства» до зрілих літ, – він починає шлях Василя від народження його на «Брацлавщині» – Терені козаків І. Богуна – й продовжує його життям на Донеччині, в Києві, а вже потім у Магаданському краї. І все то були важливі віхи його життя – не лише зовнішнього (соціально-національного), а й внутрішнього, в плині якого вирішальними постають образи-світи України і Т. Шевченка.

V

На думку Юрія Шевельова, «парадоксально, але правда: героїчна біографія Стуса сьогодні стоїть на перешкоді розуміння його як поета». Василь Стус ближчий до митців трагічної долі і трагічної музи, але його світорозуміння – то відображення голосу глибинних потоків, Духу його епохи.

«У всякому разі, Василь Стус як особистість, – наче розшифровує формулу становлення Поета І. Дзюба, – формувався в умовах, якнайменше сприятливих для національного самостворення». Вінниччина, Донеччина були об'єктами тотального нищення гуманістично-патріотичних засад життя.

Але і ті умови – суворий, однак впливовий учитель: саме процеси дегуманізації, декультуризації та русифікації збуджували і сталили волю та риси світовідчуття, світорозуміння, волі й ментальності (не випадково з Донеччини, як і В. Стус, пішли у світ борні за ідеали відродження України І. Світличний, Є. Сверстюк, М. Руденко, В. Голобородько, О. Тихий...). І саме В. Стус, як показує Дмитро, покликався на багатостолітній материк культури, верхів'ями якої були Г. Сковорода, Т. Шевченко, І. Франко, П. Тичина. Не випадково вся поезія В. Стуса є квінтесенцією пророчої «молитовності» Тараса Шевченка й вершинної модерної європейської рівня поезії Павла Тичини.

Стуса з Шевченком споріднювала навіть життєва доля.

Читаємо листування Т. Шевченка. «По ходатайству вашему, добрая моя Варвара Николаевна, я был определен в Киевский университет, и в тот самый день... меня арестовали и отвезли в Петербург..., а 30 мая мне прочитали конфирмацию, и я был уже не учитель Киевского университета, а рядовой солдат Оренбургского линейного гарнизона.

*О, как неверны наши блага,
Как мы подвержены судьбе.*

... Что делать, так угодно Богу». Йому було заборонено писати і малювати. А «это такая мука, которую поймет один только истинный художник. И я все-таки почитаю себя счастливым в сравнении с Кулишем и Костомаровым (також покараними засланням)... Вот уже боле полугодом я не имею никакого понятия о нашей бедной новой литературе, и я просил бы вас, добрая Варвара Николаевна, ежели достанете последнее сочинение Гоголя «Письма к друзьям», то пришлите мне... и, если можно, «Чтение

Московского археологического общества», издаваемое Бодянским» (До В. М. Репніної. – 24.X.1847; Орська фортеця). До А. І. Лизогуба 11.XII.1847: «... я з самої весни не чув рідного, щирого слова... Я писав Варварі Миколаївні: «її прекрасна, добра душа мене частенько навідує в неволі. Бодай і ворогові моему лютому не довелось так каратись, як я караюсь». До всього додалась важка недуга. Якщо найдете... Шекспіра, перевод Кетчера або «Одиссею», перевод Жуковського, то пришліть ради розп'ятого за нас... тяжко каратись не знати за що. Та я знову заглянув лихові в очі... і думав, що то була сила волі над собою, аж ні, то була гордість сліпая. Я не розглядив тії бездни, в котору впав. А тепер, як розглядив, то душа моя убога розсипалась... Та ще нудьга впила, мов люта гадина...

Так мені тепер тяжко..., що якби не надія хоч коли-небудь побачить свою безталанну країну, то благав би Господа о смерті.

*Так Дніпро крутоберегий,
І надія, брате,
Не дають мені в неволі
О смерті благи.*

Окрім «Біблії» – у мене нічого нічого немає. ... Та що ж робить, коли нігде взять, пришліть, поезії святої ради, Лермонтова».

А ще в полі зору Великого Кобзаря – високомистецький світ Гете і Байрона, Міцкевича і В. Скотта, педагоги й філософи і Стародавнього світу, і найновіших епох, утвердження найновочасніших наукових парадигм, – але Т. Шевченко знову й знову просить присилати дослідження й публікації вітчизняної історії: від літописів Київської Русі до праць Козацької (Гетьманської) доби, вінцем яких стала «Історія Русів». І все те – через призму свідомості й творчості рідного народу, його вершинного витвору – нації, оскільки, як він пише в «Близнецах», «... если хорошенько рассудит, если мы из-за презренного сребренника надругаемся над священными преданиями старины, что же тогда из нас будет? А выйдет какой-нибудь француз или, чего боже сохрани, куцый немец, а о типе, или, так сказать, о физиономии национальной, и помину не будет. А по-моему, нация без своей собственной, ей только принадлежащей, характеризующей черты похожа просто на кисель, и самый безвкусный кисель». А нації не може бути без своєї території (природи, культури, мови, психічного складу, без своєї історії, до того ж – історії правдивої), без самопізнання істинного (індивідуального й загальносупільного), без свободи (зовнішньої і внутрішньої), без відчуття єдності (нам, Боже, «единомыслие подай и братолюбие пошли»), а тому й заповіт: прочитати свою історію (славу) від титла до коми та й спитати тоді себе: хто ми? чії сини? яких батьків? ким, за що закуті?.. За що ми билися з ляхами? За що боролися з ордою? За що скородили списками московські ребра?! І, як підсумок: чого й українська нація прийшла у світ? «Нашо нас мати привела? Чи для добра? Чи то для зла? Нашо живем?..»

Так Т. Шевченко бачив і відчував Світ у собі як цілісний і єдиний (навіть із внутрішніми протиріччями) і Україну – як Божий дар українцям і людству; і творчість – як пізнання, відкриття, творення образу суцього і грядущого світу для людини і нації.

А як мислив себе і Світ В. Стус? Відповідь – у

його фундаментальній праці «Феномен доби», яку чомусь великі «європоцентристи» майже не помітили.

А тим часом у ній криються відповіді про зерно його Душі, вираженої через життєпис Душі Павла Тичини.

Символічний початок: споглядання сцени дитинного «дивацтва» Поета, його похорону, коли, здавалося, він навечно відходить з духовної сцени українського життя та поступу, – і для багатьох абсолютно несподіване: «я зрозумів, що фізична смерть тільки наблизилася поета до життя», бо «йому судилася доля генія».

Парадокс?

Аж ніяк! Бо хіба не тільки сприймали, а то й досі сприймають деякі російські «гіганти мислі» Григорія Сковороду лише як блазнюватого старчика? А Т. Шевченка: то не помічали («Прошло либонь десяте літо, як людям дав я «Кобзаря», а їм неначе рот зашито: ніхто не гавкне, не лайне, неначе й не було мене...»); то ганили (як різного роду Белінські) як співця різанини й розбійництва (на що мусив відповідати: «Брешеш, людоморе! За святую правду-волю разбойник не стане» – хмельниччина і гайдомаччина – великі віхи соціальної і національно-визвольної боротьби всеєвропейського масштабу!); то забороняли й піддавали тортурам, аж поки І. Франко не сказав, що «він був сином мужика, і став володарем у царстві духа», десять років страждав від російської солдатської муштри, а для «волі Росії зробив більше, ніж десять переможних армій».

Зазнав прометеївських мук, принижень, страждань, зрад своїх же патріотів і сам І. Франко!

Тільки смерть звільняла від абсурдних інсинуацій та інтерпретацій і Павла Тичину. А тут – «Йому судилася доля генія».

Символічне вже перше: «судилася» доля... Ми вже бачили, що контент напередвизначеності Долі мав для світорозуміння В. Стуса, як і в еллінських мислителів, значення інтегрального: він знаменував, що кожен приходить у світ по волі закону Природи, тож і підлягає волевияву позапредметного світу і має жити без огляду на сприятливі чи несприятливі обставини, радуватись чи страждати, однак жити, не ремствуючи й не нарікаючи і на найсуворіші муки пекла.

Це не було зрізом уявлень лише ідеології; Душа і Серце диктували енергії психофілософії. А звідси і його нездоланна віра:

*Як добре те, що смерті не боюсь я
і не питаю, чи тяжкий мій хрест.*

*Що перед вами, судді, не клонюся
в передчутті недовідомих верст.*

*Що жив, любив і не набрався скверни,
ненависті, прокльону, каяття.*

*Народе мій, до тебе я ще верну,
як в смерті обернуся до життя...*

В душі В. Стуса жив примат філософії В. Мономаха й численних літописців та апостолів церкви, а відтак Л. Барановича і К. Транквіліана-Ставровецького та, як синтез, Г. Сковороди.

І струмувала ця філософія з джерел найглибинніших – фольклорно-міфологічних і мистецтва доби бароко та гуманізму й Просвітництва, яка, як і філософія та поезія Г. Сковороди, поставала синтезом філософії біблійних пророцтв і могутніх корифеїв духу еллінських Греції й Риму, Данте й Шекспіра, Гете й Гюго, а вивершувалася в концепції єдності Людини, Світу і

Слова, як зазначав Г. Сковорода, – Макросвіту (Природи) і Мікросвіту (Людини) та образусимволу тієї єдності – Біблії. А тим самим, як бачимо в дослідженні «Божественна симфонія Григорія Сковороди» одного з авторів статті, в єдності тіла, душі і серця, емоційного й інтелектуального, добра і зла, прекрасного і потворного, Свободи і рабства та, зрештою, життя і смерті у їхній взаємозумовленості. Як говорив Г. Сковорода: гине старе на ниві зерно, а з нього проростає нова зелень, – і так безкінечно: в народженні – провісник смерті (відмирання), у відмиранні – зірниця життя (народження).

Світові обшири через Долю, Серце і Слово – ось міри людського буття в І. Котляревського, Т. Шевченка й І. Франка, Лесі Українки й М. Коцюбинського, В. Винниченка, а на початку ХХ ст. – П. Тичини.

Як писав Я. Івашкевич, «в особі Павла Тичини українська література придбала геніальну індивідуальність. Вже само оперування українською мовою, доведення її до такої незмірної досконалості... ставить його в ряд «найталановитіших митців епохи» (Ф. Неухажний). Декому досі засліплює зір нігілістичний сталінізм, і вони бачать певні досягнення П. Тичини лише в ранніх збірках.

В. Стус бачить всього Тичину – автора і «Соняшних кларнетів» та «Замість сонетів і октав», і епопеї-симфонії «Сковорода», «Слова про рідну матір» та могутнього гімну «Я єсть народ», який зводили «проникливі» критики до полеміки лише з німецьким фашизмом, – а П. Тичина говорив не тільки про нього:

*Я єсть народ, якого Правди сила
ніким звойована ще не була.*

*Яка біда мене, яка чума косила! –
а сила знову розцвіла.*

Щоб жить, – ні в кого права не питаюсь.

Щоб жить, – я всі кайдани розірву.

Я стверджуюсь, я утверждаюсь,

Бо я живу...

Жити і за сприятливої атмосфери, і за тотально-апокаліптичної тиранії, будь-якого фашизму! – ось головне, що вбирав В. Стус із життя і творчості П. Тичини, який бачив: «на культурах усього світу майові губки поросли»; не вірила у воскресіння України навіть «Скорбна мати» («Не будь ніколи раю // У цім кривавім краю»), – але автор «Соняшних кларнетів» та «Золотого гомону», «Сковороди» до кінця життя вірив у невідворотність сяєва «Соняшних кларнетів», бо вірив у себе і свій народ – той, що знає: «Я – дужий народ, // Я молодий!».

Досі на плаву ті, що змагаються за п'єдестали й корони супермодерних реформаторів. Але:

Товариство, яке мені діло,

чи я перший, чи ні? –

бо я живу з народом й «побачив ясне в даліні...».

Звідси і певність: П. Тичина – не просто геніальний митець; він – «феномен доби», бо поєднав у своїй творчості долю й ментальність сакральної психофілософії нації, синтез світових потуг і досягнень Т. Шевченка й І. Франка, Лесі Українки і М. Коцюбинського.

Як і Т. Шевченко, В. Стус міг би написати, що після його прогностичної розвідки він міг розраховувати на працю в найавторитетніших наукових академіях. А опинився в концтаборах. Та він все глибинніше й ширше студіює світочів

вселюдського прогресу, але підходить до них з критеріями здобутків і втрат життя національно-державного. Нуртують сили ДНК дитинства й молодості – власних і нації.

VI

Отже, і в світових обширах середини ХХ ст. В. Стус бачить Г. Белля і Р. Марію Рільке, Й. В. Гете й Б. Брехта, – а суголосно з їхньою і творчістю українських митців. При цьому залюблений у творчість численних предтеч і сучасників, але водночас «нещадний у своїх оцінках Яворівського, Драча, Павличка, Дзюби і навіть Ліни Костенко» (О. Гончар), бо та «нещадність» – із любові до творців нового Слова.

Погляд його суворий, бо добре – серце. І не можуть не вражати його листи (до Панаса Заливахи, Президії Спілки письменників України, Анни-Галі Горбач, Олега Орача, Євгена Сверстюка, Семена Глузмана), особливо трепетно-ніжні – до дружини й сина. А також не можуть не викликати співпереживання статті, спогади, виступи, зокрема, Андрія Малишка і Михайла Хейфеца, Євгена Сверстюка, Михайлини Коцюбинської і Василя Овсієнка, аналітично-проникливі дослідження Юрія Шевельова, Івана Дзюби і Василя Герасим'юка. Своєрідний колективний погляд розпрозорює шлях до Буття, Свідомості, Творчості Василя Стуса.

І тут не можна поминути надзвичайно промовистий паралелізм світорозуміння митців різних (часом далеких!) поколінь і епох.

Відоме Шевченкове: «Сиджу і списую Сковороду». Г. Сковорода для нього – символ питомої сув'язі загальнолюдської й народної філософії, етики, естетики. 7 березня 1850 р. Т. Шевченко пише листа князю Варварі Репніній, в якому зазначає: коли я захоплено говорив про Миколу Гоголя, Ви прореагували «надзвичайно сухо». І мені було невимовно боляче, і я подумав: «невже я такий грубий і нерозумний, що не можу відчувати і розуміти прекрасного». А тепер мене захоплює ваша теперішня думка – і про Гоголя, і про його безсмертні творіння... ви зрозуміли істинно християнську мету його? так!.. Перед Гоголем необхідно схилитися благоговійно як перед людиною, наділеною найглибшим умом і найніжнішою любов'ю до людей!» Є прихильники афектації. «Не такий наш Гоголь – істинний знавець серця людського! Самий мудрий філософ!» Він – людина, що відала джерела сутностей не тільки зовнішнього світу, а й внутрішнього, того, який відкривається лише обраним і посланим до людей, наснаженим і релігійним, і романтичним та містичним зором, чуттям першоелементів стихій життя і смерті.

І. Франко проникав у таємниці сакрального почуття і мислі Шевченка, а П. Тичина – в джерельне повесіння життєво-творчих, земних і небесних стихій життєрозуміння, життєзображення і життєтворення поколінь від геніїв фольклору, Сковороди, Шевченка, Франка і Лесі Українки до В. Винниченка, П. Тичини, О. Довженка, О. Гончара, І. Драча, Ліни Костенко, Д. Павличка.

Цією дорогою йшов і Василь Стус.

І ще й завдяки цьому ми доторкаємося до серцевини його Творчості. Непростої для сприйняття й розуміння, – але все глибоке, оригінальне, воістину гуманістичне, як правило, – непросто для опанування ним. Як океаном і вулканом, – стихіями вічними і незнищенними в їхній Свободі; як Духом Землі і таємничістю Неба, красою та величчю Дніпра й України,

кожної її питомої частини зі Сходу і Заходу, Півночі й Півдня, сакрального Київського Центру.

Щодо глибокого й правдивого зрозуміння поезії В. Стуса, то, як зроблено й систематично робиться з поезіями Шевченка, – зазначає Ю. Шевельов (а також, додамо, і з поезією П. Тичини. – Авт.) можна розхатати рядки Стуса на всілякі й навіть взаємозаперечні політичні програми. Але суть не в цьому, і поезія лежить далеко від цього. Суть у знайденні себе в світі (і нормальних людей. – Авт.) шпиків, сексотів, стукачів, колючих дротів і знелюднення. Знайдення себе – це знайдення української людини.

І справжній Поет – це лише той, хто вміє стати водночас і Собою, і Світом, і – над собою й над світом; навіть коли цей світ буває ворожим, – але й про нього буде сказано, як у В. Стуса: я буду поборювати всі прояви антисвіту, але –

Прощаю вас, лихі кати мої,

Прощаю вас, коли вже смерті жду...

Бо вірю в неминучість торжества правди верховних суддів – Бога й Народу.

Тут мимоволі спливає трансцендентне: де джерело цього світорозуміння?

Ще раз повертаємося до психофілософії практичного трактату «Феномен доби». Зокрема, до одного знаменного факту: коли В. Стус писав про П. Тичину, тоді (і далі упродовж років!) звертався до постаті нерідко зневажаного Поета й Олесь Гончар. І ось яким він бачив П. Тичину: «сам чутливий, як арфа» (1953), «великий національний поет, – може, найбільший після Шевченка», «не страхополох... Заряд мужності є в ньому... Титан духом» (1965), «Захід такого поета не мав... аж до Лорки», «безмірно делікатний... дитинно беззахисний... внутрішньо був людиною мужньою» (1970); «Найспівучіша пісня нашої літератури ХХ віку» (1975), «глибоко віруюча людина», «поет один з найближчих до Першотворця» (1979), «це наша чистота, наша гордість перед світом, він наш невмирущий золотий гомін» (1980); «благородна, патріотична, всезахищаюча душа» (1981); «справді унікальний вивкіт природи», «поет планетарних масштабів, йому одному з перших землян дано було почути музику космічних оркестрів, почути й передати це загадкове людям, відтворити правічні тайнощі у своєму зоряному слові» (1982); «наш патріарх поезії» (1985); «людина рідкісної чистоти» (1987); «глибоко трагічна постать», «жертва нелюдської жахливої системи» (1991), «своєю суттю... найближче стоїть до генія Григорія Сковороди» (1992)... А тим самим і до Т. Шевченка, М. Гоголя, їхніх спадкоємців.

Декому може здатися, що так пише «благополучний» Гончар про ще «благополучнішого» П. Тичину. Але яким був той «благополучизм» насправді? В дослідженнях вченого М. Степаненка, а особливо – в яскравій мемуарній сповіді Валентини Данилівни Гончар переконаливо показано: «зовнішнє» благополуччя життя Олесь Гончара було сповнене напруженого, часом до трагедійності й відчаю внутрішнього стану. Достатньо нагадати історію з романом «Собор»: на Політбюро Компартії України деякі «батькопродавці» вимагали... арешту й суду над Гончарем «за зраду ідеалів інтернаціоналізму». П. Шелест перервав засідання, зателефонував у Москву, запитав М. Підгорного: що робити?

Той відповів: негайно лети сюди! А коли Шелест з'явився в Кремлі, сказав: пішли на

подвір'я, тут все прослуховується. А на подвір'ї порадив: «Побережи Гончара! Бо ось ми при владі і нас начебто шанують. Але позбудемося чинів – і чи й згадають наші імена. А Гончар є і буде...»

Цим врятував Олеса Терентійовича не тільки від агресивного переслідування, а й від суду і тюрми (про що чи й думають нинішні заблукані ультра-новатори?).

А хто міг врятувати Василя Стуса?

І аналогічно: хто міг на порозі Серця завадити розквітнути мріям й сповнитись Духу великих предтеч?!

До речі, і Василь Стус був увінчаний найпрестижнішими міжнародними відзнаками та шаною світової прогресивної громадськості, – але чи захищало усе те його від імперського мороку, переслідувань, знущань і страждань? А разом з тим: чи змусило його Музу і не бачити добра на Землі, і співати катам в клітці неволі?..

*Струнка, білява, з синіми очима,
Неначе лебідь з хвилі вдалині
(В вечірній тиші ми лише одні), –
Мені вона привиділась вві сні...*

– так відкривається розділ «Поезія. Ранні вірші». І хіба можна не відчуті тут мелодійності запашної інтимної поезії І. Франка і П. Тичини? І так – упродовж життя: не наслідування, боронь Боже! – а вплетення і свого голосу в симфонію тисячолітньої української поезії. Не дивно, й поєднання В. Стефанюка:

*Мистецтва він не знав.
Він знав життя єдине,
Глибокий, вдумливий,
і мрійник, і мудрець.*

І характеристична поезія «Доброго ранку» в його наріжній збірці «Круговерть»:

*... під парусом високим
Поранок випливає – довічного уроки
Дано пізнати і дано забути.
Тож стелься знов, дорого невідома!
Хай будуть радощі, і зради, біль і втома –
Усе, як од віків. І втіха голуба...
Хай усміхаються нам обрії незнані,
Хай люблять, зраджують і люблять знов кохані.
Хай буде бій, хай буде боротьба.*

Отож В. Стус завжди помічатиме, як
*На розквітлому лузі
Стежка сміється, –*

як веселково, сонячно квітне Життя в Красі, – а разом з тим, як зависає над головою і тисне серце навісна пелена, кістлява примара смерті.

*Несила – бачити, несила – перестать.
Бо де подітись з зрадними очима? –
Життя симфонія, «Симфонія весни»
і сатанинський, зойками – Маневич...*

Тому вулканний вибух:

*Вхопився обома руками
За хвилю: винеси мене!
Вже безпорадному, важка мені
Душа, бо, зігнута, не гнеться
Вже далі спина, бо тепер
Мені одна лиш смерть – за друга...*

Деякі надпроникливі критики не вгаватимуть казати, що В. Стус є апологетом смерті.

Гай-гай! Яка мана: В. Стус знає, що то є «фізична смерть», – але в його етиці, філософії,

естетиці панує свідомість єдності–протилежності двох начал – життя і смерті як феноменів у цілісному потоці всесвітнього Буття і Розвитку.

І це також іде від ментальності української метафілософії: ще герої «Велесової книги» рішуче заявляли: 15 років ми жили в рабстві, тож осягнули: краще вмерти, борючись за свободу, аніж скітати в неволі; великий князь Святослав закликав краще вмерти у боротьбі, ніж бути у полоні, бо «мертві сорому не мають»; князь Михайло Чернігівський міг одержати ярлика від Мамаю, але задля цього мав поклонитись насильнику, він не прийняв «дару» з рук завоєвника й не поклонився, вибрав горду смерть замість животіння: бо ж «Я Руський князь!»; не змирилися з лясською та московською окупацією гетьмани Б. Хмельницький, І. Виговський, І. Мазепа, П. Орлик; гетьман П. Полуботок на погрози Петра І гордо відповів: я знаю, що я буду скараний, але я знаю й те, що твоя сила – це опричники і кати, а моє життя – це мій народ; засудженому до страти Миколі Кибальчичу пообіцяли помилування, якщо він звернеться з «прошенням» до царя, Кибальчич відповів: ціною ганьби я життя не купую; кинув виклик «вождю всіх віків і народів» Сталіну істинний громадянин – геніальний О. Довженко («товаришу Сталін, я люблю свій народ, і навіть коли б ви були Богом, я й тоді б не зрікся свого патріотизму!»); сімдесят днів кати тримали в одиночці смертників Левка Лук'яненка, сподіваючись на його розкаяння: гордий і цей чернігівець не просив у катів помилування...

Жертвував своїм становищем і П. Тичина: коли його авторитетні письменники-посадовці розгорнули агітацію за «щастя» мати «дві рідні мови» (мотивуючи це тиском «ніжної» імперської політики, мовляв, «коли б вони нас тонко не купили, – іронізує Б. Олійник, – то ми б їм нізащо не продались!»), – П. Тичина волів пожертвувати посадою Голови Верховної Ради, наклакати гнів нищівний «праведний» вождів і вождиків всієї тоталітарної системи, – але «Закона» про двомовність як «природну норму» не підписав. Щоправда, його внуки і правнуки (як Єфремов, Симоненко, Гриневецький, Ківалов, Колесніченко) пішли «далі» колишніх угодівців: «рідними» мовами в Україні оголосили вже добрих... півтора десятка (щоправда, окрім... української!).

В. Стус із дитинства насичувався Шевченковим: «знать, од Бога і голос той, і ті слова ідуть меж люди»; творами Лесі Українки: «мово, моя ти єдина зброє»; П. Тичини, О. Гончара, Ліни Костенко, їх однодумців – борців за Слово українське як творіння земне і небесне (П. Мовчан: «мова – явище космічне»). Відомо: руйнувалися не лише «чуда світу», а й цілі цивілізаційні і культурні системи; однак на їх місці зводились нові. Коли гинули мови – тоді безповоротно гинули й народи; бо мови – це неповторні життєтворні Світи, які є наймогутнішими гарантами існування цілісного Космосу.

Для В. Стуса мова була Богом. Божественним даром було і життя.

Тому життя В. Стус сприймав не лише та головним чином не в фізичній екзистенції і не однолінійно та, відповідно, не одномірно. Мова – це Буття й відсвіт матерії Землі і Неба, буття та свідомості роду, етносу, нації, держави; поля, лісу, степу, гір і морів, флори і фауни; це – найуніверсальніший вираз пам'яті історії, синтезу

вчора–сьогодні–і завтра, – а тому – в цілості Життя і Смерті як близнюків. Мислителі всіх культурно-цивілізаційних центрів Європи в XVII ст. прийняли концепт Й. Гердера: «мова – душа нації».

А кожна мова має свою «душу» – свій внутрішній лад і свою мелодію. У тому числі й мова кожної людини (нації), особливо мовотворчої, поетичної.

Вся внутрішня структура поетичних (та й наукових) творінь Василя Стуса вияскравлює: він жив вулканічною жагою жити. За будь-яких обставин! Але він жив не лише плоттю і рацією, а ще й трансцендентно зумовленою суттю характеру, а тому жив світовідчуттям універсального змісту повноцінного Буття, отже – в ретроспективі реальної єдності енергій життя і смерті. Як щодо реальної можливості загибелі в концтабірному пеклі, так і майбутнього в часо-просторовій безмежності. Співзвучно тому і жити: як у локальній життєдіяльній екзистенції, так і в площинах вічності: сьогодні і завтра, в полищених по собі ділах і в просторах мислення й етнопсихіки.

*Дай руку мрії! Хороше відчуття
 Її руки стискання нетривке.
 ... Вже степ поховк. За голубим шептанням
 Ти не вловив його затаєні слова...
 Та добрий час життя, бо в кожній порі року
 Ти невідомість пізнаєш високу!*

Що ж пізнають всі органи чуття – зору, слуху, дотику?

Сказився світ – у бубнах, сурмах, джазах...

*... Поменшала людина на очах
 в страшну добу страшного цезаризму,
 колючим дротом облплели Вітчизну,
 і вже епоху обганяє жах.
 Космічний жах, бо ріжуть на ножах,
 сховали в морзі душу комунізму.
 Вже кагебісти влаштували тризну
 в оглохлих отетерілих степах
 моєї України. Сходить він,
 людською кров'ю вже й надія сходить.*

... Цей білий світ, біліший божевіль...

*... Поступово перетворюєшся на власний архів,
 дорогий, як померлий родич...*

Це – при абстрактному спогляданні? І це «чує» лише В. Стус?

Ні. Всі. Але як реагують?

*... Режисер із людожерів вічками гарматних жерл
 підглядає – добре двері вірний чорт кілком підпер?*

А коли бачать, то про що і як говорять?

*... Власть у нас в руках народа ішо Ленін бил мечтал,
 кажда прачка більйо вистірає, повиносить воду і галоп
 в Кремльовський зал управлять радной страной. Какіє
 открываються велічественные перспектivy. Брат ти
 мой! І поетому, конешно, кажин і щасливий...*

І – як відбиток «картини щастя», іронічне:

*... Як пахне кізяками, сечею і багном, пропащими роками
 і гаслом під вікном. О, героїчна еро, коли ти догориш?
 Невже пливем до мезозойських кішл?
 ... Блукають кури в просі, їх партія веде.*

А що – люди?!

Чи не запановують потоки нігілізму і апокаліпсису?! І чи не втекти на якийсь необжитий острів? Ні!

*Доводиться ж бо жити на землі.
 І в тому – ліки!*

*... Життя повище нас.
 І слава Богу.*

Так відкривається Дорога до Бога. До якого? У різних народів – різні боги. Суцї й могутні. Але є Бог Богів – Світовий лад Гармонії, Розуму і Справедливості. У його царстві роль кожної матеріальної і духовної сутності напередвизначена, у тому числі життя і смерті. Тож чи лякатися дії одвічного гармонійно-дисгармонійного Руху й Закону?

Голос маси:

*... Тут що главное – умереть,
 если родина требует...*

І голос В. Стуса:

*О ці новітні демократи
 О демагоги словоблудні
 народ весь кинули за ґрати
 І славлять волю привселюдно.*

*... Безпашпортний і закріпачений,
 сліпий, колгоспний мій народ!
 Катований, але не страчений,
 рабований, але не втрачений.
 Тебе знайшов я на добро
 а чи на горе. Я не знаю,
 не хочу знати. Ти бо є,
 і я до тебе утікаю,
 і я минуле проклинаю
 твоє, народе мій, боєць...*

Світ – клубок світлих (Білобогів) і змієносних (Чорнобогів) енергій. Отож:

*Заримую червоне і чорне.
 Заримую вітчизну й тюрму...*

І тоді образом Вітчизни постане мати:

*О руки матерні – сухі кореневища!
 О очі матерні (дзеркало Душі! – Авт.) – олітнені ставки!
 О сльози матерні – і знані, і незвичні.
 І думи, як слова – ласкаві і покірні...
 Ти вся – прощання. Зустріч і прощання.
 Сухенька туга, сива з самоти.
 Я дуже завинив перед тобою, мамо,
 І ти – прости мене...
 Прости мені. Прости мені, рідненька,
 А коли можеш – краще не прости...*

Бо і я винен перед Тобою – і за минуле, і за сучасне, і за майбутнє.

Вітчизна для В. Стуса – і рідні дружина Валентина Попелюх та син Дмитро; і мамаї та антеї Київської Русі (коли вона була наймогутнішою державою Європи) та Козацької Гетьманщини (коли вона визнавалася країною найосвіченішої конституційної нації), і Котляревський та Шевченко, Франко й Леся Українка, Тичина й Зеров; і свої сучасники – вітчизняні і зарубіжні – провісники революції національно-державного Відродження.

А образи стихій чорнобогів – і конкретна Магаданська тюрма, і всеосяжна тюрма-імперія – СРСР. Ця тюрма скрізь: на «дитинній» Вінниччині і юнацькій Донеччині, в Києві і Львові, а головне – в душах і свідомості мільйонів; тюрма антилюдяності і несвободи, тюрма рабства.

VII

«Зимові дерева» (1970), «Веселий цвинтар» (1970), «Час творчості» (1972) і, як синтез життє-

творчості, – «Палімпсести» (Магаданська версія), книга-літопис, книга-компендіум буремної життєдіяльності, Буття і спогад, воля, котра дістає щонайширший міжнародний розголос і всезагальне визнання. 1985 р. Генріх Белль висунув творчість Василя Стуса на здобуття Нобелівської премії.

Численні картини різноманітного і різнозначного повсякдення – як ріки й струмки, що зливаються в одну ріку-матір, що тече до моря-океану. Та річка, як гоголівський Дніпро, бувала й чудною – при тихій погоді, але в грозово-буряні ночі і дні, в переломах блискавок вона, як Шевченків Дніпро, реве та стогне... І постає Україна – благословенна Земля, сакральний край, з усіх боків бомбардований, як козацька фортеця зловорожими силами. І епіцентр буття Поета – Магаданський край: спостережний пункт, з якого видно і всю Україну та Світ.

Пригадуються події у Вашингтоні в день відкриття там пам'ятника Тарасу Шевченку: дорогами пливають потоки громадян з усіх частин Планети (понад 115 тисяч), біля монумента – українська і закордонна еліта; виступ Президента США Д. Ейзенхауера:

«Громадяни! Сьогодні на нашій Землі ми відкриваємо пам'ятник українському поету-профу. Декому може здатися, що цим ми робимо честь великому українцю. І це так, але не зациклюймося на цій думці. Тарас Шевченко, стаючи на нашій Землі, робить честь нам – чесним людям планети. Подивіться на нього: молодий і красивий, гордо-величний, він з висоти свого становища бачить і Україну, і Сполучені Штати. Великий митець, він відкривав і відкриває нам свою Батьківщину, але він відкривав і відкриває Україні й вселюдству і нас, бо він знав про нас ще тоді, коли ми не всі знали про себе як про країну Вашингтона. Тарас Шевченко відкрив нам великий, цивілізований світ України як країни великої і славної історії, героїчної нації, країни високої освіти, науки й культури, національної, конституційної демократії. Він відкрив нам душу цього великого народу, красу природи і жінки, зокрема жінки-матері, незрівнянно високий світ краси, справедливості і Свободи. Чи багато зрівняється з ним? Тож пишаймося, що Тарас Шевченко своєю присутністю благословив і звеличив як своєю Україну, так і нашу державу, прозвістив добрі надії на грядуще...»

Г. Белль також говорив про найблагороднішу місію В. Стуса.

І мотивував свою оцінку як видатне явище вселюдської цивілізації і культури, як незламного борця за права людини, свободу та демократію, вільний розвиток народів. Як творця нової свідомості, найпрогресивнішої парадигми мислення, гуманіста життям і творчістю, істинного митця-реформатора мистецької системи.

А на скрижалях світових видань палахкотіли слова страждання й любові, жарини гідності, честі й нездоланної офіри, віри й надії на здійснення справедливого суду Божого.

*... Пригадую – мене веде за руку
щаслива мати. Повз двори проводить,
де глухо падають, заповнюючи тишу,
червоні яблука (їх звали циганками).
Чого мені червоні дарували
в дитинстві завжди? Щоб я відчував,
чим пахне і земля і людська кров?
Так само пахли соняшники пізні.
І бджоли пахли так. І сльози – так...*

Є практика сприймати довкілля очима і дотиком. В. Стус сприймає світ усім своїм еством, його глибинним джерелом – Серцем. Так він зливається зі світом: людьми і деревами, птахами й бджолами, напруженими спогадами про шлях і долю поколінь.

Серце відчуває гармонію і контрасти.

Так постає кохана дружина. Вона, як і Україна, далека, обсаджена недорікими шпигунами, катами, словоблудами, – але вогонь серця не контролюється верствами. І в заг'ратованій клітці камери поет живе вірою й надією, бо

*Тільки тобою білий святиться світ,
тільки тобою повняється брості віт,
запарувала духом твоїм рілля,
тільки тобою тішиться немовля,
спів калиновий піниться над водою –
тільки тобою, тільки тобою!
Тільки тобою серце кричить моє...*

У кімнаті приреченого на смерть – немає навіть світла, сонця. І відчуття:

Час порожнечі – найстрашніший чад, –

й здається: обставини не перебороти

*... І немого
твоя – спізнати долі ліпоту:
все презмагати стежку цю круту
від царства Сатани до царства Бога.*

Але Серце – посестра Сонця і Слова, і воно бачить, як навіть у магаданському краї, засіяному кістками тубільців, гниють і кості лицарів-козаків; і тут волає до серця пам'ять історії.

В українському Бутті Природа завше була не фоном, не резонатором, а реальним суб'єктом руху, долі й ментальності людей.

Такою вона поставала у «Велесовій книзі» і «Слові о полку Ігоревім», у літописах і творах «Кієво-Печерського патерика», – а далі в Т. Шевченка, І. Франка й Лесі Українки, П. Тичини й Б.-І. Антонича, у билинах, історичних піснях і народних думках, в усіх формах етнопонаціональної обрядовості. Як, до речі, і в творчості Есхіла і Евріпіда, Данте й Шекспіра, Гете й Міцкевича, Уйтмена і Гюго, Байрона...

У В. Стуса Природа почуває і думає, резонує процеси внутрішнього самопізнання і самотворення, осягнення симфонічної природи Душі Людини і Космосу, Сатани й Бога.

Тому його воля – і активно-гуманістична та героїчно-козацька – й благає:

*Боже, розплати шаленої,
Боже, шаленої мсти,
лютості всенауоченної
нам на всечас відпусти, –*

а водночас: не апологетизуй тільки революційне й майбутнє:

*Вертай назад! І добротою хорий,
розтань россою димною між трав.*

Його волевияв кристалізується не стільки миттєвим поривом, хвилинним настроєм, як пам'яттю Серця:

*Прощаю вас, лихі кати мої,
прощаю вас, коли вже смерти жду...*

Бо ж

*Світ – наді мною й піді мною.
А я – під світом і над ним, –*

Бо він у знищеному потоці свідомого й підсвідомого:

Жити – то не є долання меж,
а навикання і само собою –
наповнення...

Свого часу М. Метерлінк у п'єсі «Сліпі» відбив драматичну колізію: в грозивий вечір сліпі прочани заблукали; загроза загибелі словни-ла їх жахом, – раптом вони почули інтенсивний клекіт і вирішили, що то – гомін міста, кинули-ся всі туди, але втрапили в громохкий потік, що потягнув їх у прірву... Перед мурами міста, коли, здавалося, що порятунок віднайдено.

В подібну ситуацію армагеддону потрапили і персонажі поеми М. Бажана «Сліпці»: і їх веселий гомін затягував у трясовину рабської кормиги. Як те сталося в сталінській імперії, коли «жити стало краще, жити стало веселее...» Коли геноцид нищив українську націю.

Вже в середині ХХ ст. американська поетеса Міртала Пилипенко написала вірш «Коло життя зімкнеться» (як ілюстрацію до скульптури «Міст у безкінечність»), в якому показувала: всі хочуть знайти дорогу до світлої мети, і з маси зоднаковілих людей кожен самотньо ступає на міст, що веде в безкінечність, – однак не всі долають межу на грані вічності. То – жереб однаків, «обраних» Провидінням...

Василь Стус рвійно долав масову стихію спраглих щастя й безсмертя і завжди, й в СРСР і виявився обранцем Долі, котрий осягнув: «жити – то не є долання меж...» (рух екзистенційно-метафізичний); жити – це бути собою завжди і скрізь (рух Духа й Душі, в Бутті і Свідомості, до ідеалу й гармонії, єдності етичного й естетичного, емоційного й інтелектуального, особового, соціального й національного).

З усього того – і сув'язь видінь:

... Невже оце ти й є, бідо,
що стала посестрою щастя?
Шуми, водо, шалій, водо,
і жебони: нам доля – вдасться!

хоча «сміється світ. Недобре так сміється...»

Тому повесінням розливається людяність і свобода, а водночас – тюрми і душогубки, лицемірні «громадські» суди, продажність, девальвація людської гідності й всеперемагаючі страх і байдужість. Десь причаїлися друзі, поряд з Аллою Горською, М. Руденком М. і Б. Горинями, І. Світличним, В. Марченком, Є. Сверстюком ходять похмурі сновиди, міщухи й на все згодні патріоти. Судорожно конвульсують зачумлені облудниками серця, стає ганьбою, а то й злочином – героїка. І ми вже не Прометей, «ми вже твої коханці, смерте: життя нам світить крізь туман».

І це не менш трагічно, ніж руйнація людей у війнах, крематоріях і голодоморах-геноцидах, бо й там, і там – мільйони, а на загиблих обривається життя поколінь. Смерть косить у душах людей цвіт папороті і калини. Де світ ототожнюється з великою чи малою тюрмою, згасає воля до життя, замулюються ідеали людяності, справедливості, верховенства Закону й Свободи, у тому числі – свободи творчості й права бути собою, – там розпадаються свідомість, совість і честь, запановує Ніщо, в якому народжуються «ненародженні» сновиди. Запановує найстрашніша із Порожнеч, бо і в Пустелях є життя, а в мертвих душах – тлін, розпад і самознищення. Через «мости» – дороги в Нікуди.

– Як жити, Боже?

– Людино, вір і надійся! – відповіла безмовна вічність.

VIII

Василь Стус спрагло, жагуче волів жити. Повносило і повнокровно.

Імперія з сатанинською знівченістю планувала позбавити його життя. Хоча б екзистенційного.

Упасти у відчай і страх? Зневіритися й здатись? Навіть піти служити ворогам?

Всяк бувало. Коли Осипу Гермайзе запропонували написати на М. Грушевського наклеп, він знав, що, в разі відмови, буде скараний, – і все ж відмовився: «Грушевський – мій учитель...»

Остап Вишня, зрозумівши, що його потягнуть «на спит і на заріз», сказав слідчому, що він справді замишляв злочинну акцію.

– Яку?

– Убити голову уряду й керівника партії.

– А як ви це мали здійснити?

– На полюванні.

– А якщо вони там не бувають?

– Я винайду спосіб!

– Чи ви розумієте, що ви прирікаєте себе на розстріл? – здивувався кат.

– Знаю. Але краще смерть, ніж тортури. А мені ж вигадують злочин.

Червоний командарм В. Примакос вирішив допомогти «правосуддю» й назвав прізвища 54 «змовників»; як виявилось, більшості з яких у віці не бачив. А себе вже уявляв на вершині влади... В однакових умовах люди ведуть себе по-різному.

Василь Стус знав, що йому лаштують підступне вбивство. Але ж і Прометей, і Калнишевський, і Полуботок знали, що їм запланована смертельна згуба. Шкірила зуби потворна мойра. Однак вони пам'ятали: «Коли доброї жаль, Боже, то дай злої, злої!» (долі. – П.К.) (Т. Шевченко). І гордо стояли над ворогами і смертю. І перемогли смерть!

... Отак і є. Отак і жий. Отак

твориш, таврований, печись, казися.

Тобі одвіку лиш Голгофа зичиться,

Немов це не розплата, а мета, –

а головне, що ти сам маєш явити собі і світові міру справжності й величі людини:

Горда твоя надія,

Ти ж сам –

І суд, і оскарження,

Ти сам –

Мірило...

Чи це можливо?

В. Стус пише «Останній лист Довженка» з жагучою молитвою:

Прозаїки, поети, патріоти!

Давно опазурились солов'ї,

Одзьобились на нашій Україні.

А як не чути їх? Немає сил.

Столичний гамір заважкий мені.

(А як же Василеві – концтабірний? – Авт.)

І хочу вже на затишок, і, може,

На спокій хочеться на придеснянський,

і хочеться на мій селянський край.

Пустіть мене до себе. Поможіть

мені востаннє розтродити рану,

побачити Дніпро, води востаннє

у пригірці із криниці зачерпнуть...

... Пустіть мене в просмолене дитинство...

... Пустіть мене у молодість мою...

... Пустіть мене до мене.

Не пустили й О. Довженка. Тоді – озлобленість? Нізащо!

Енергія життя – це Любов.
Але цвіт любові нищить чума тюремного
«благоденствія», – тому й інша молитва: дай
Боже, розплати шаленої,
Боже, шаленої мсти...

Отож – життя – це вибір та боротьба Душі і
Духа.

А друга –
не забудь же України,
як буде тяжко – то її зови, –
бо білий світ – лиш десь, і щось, і хтось.
Колись Ісусом мудрий був Іуда
І став Іудою Ісус Христос...

Тож життя – неперервне воскресіння, енер-
гія Відродження:

Ми з темні виходимо на світ
і знову повертаємось у теміль,
геть роз'єдинені і поокремі, –

хоча незмінно діє Всевишній Розум.

То ж ти – повище себе стань. Над долі
залізний знак. Над себе і над світ,
передовірившись своїй сваволі,
котра одна кермує наш політ...

Як підсумок credo:

Іди – за край. Народження – по смерті
тебе чекає...

... Крізь сотні сумнівів я йду до тебе,
добро і правдо віку. Через сто
Зневір. Моя душа, запрагла неба...

А те Небо, як і рідна Земля, були в Душі і в
Свідомості.

Доля немилосердно випробовувала Василя
Стуса на щирі справжність.

Він витримав іспит Епохи.

Повернувся до Народу.

І став новим етапом соціального, націо-
нального, мовно-культурного поступу в межах
і України, і вселюдського руху до високої гума-
ністичної мети.

«Говорячи про ті чи інші мотиви Стусової поезії, слід пам'ятати про умовність їх виокремлення. Власне, всі вони поєднуються в ній у загальну картину. Поезія ця в принципі непрограмова, нетематична. Або, інакше кажучи, вона вся на одну «тему»: поетичне самопочуття, стан його «я»... «Ти мушиш берегти Божий вогонь у собі, розуміючи безглуздість як самої жертвовності, так і уникання її. Тому єдина цінність життя справжнього – етична. Інакше: цінно не те, що ти жив чи живеш, а те, як саме ти живеш, за яким кодексом, з якими помилками, падіннями та звершеннями».

«У всякому разі, Василь Стус як особистість формувався в умовах, якнайменше сприятливих для національного самоусвідомлення».